

Benî Cumah ve Benî Adî b. Kâ'b Abdüddârôğulları'nın; Benî Esed, Benî Zühre, Benî Teym b. Mürr'e ve Benî Hâris b. Fih'r Abdümenâfoğulları'nın tarafını tutarken Benî Âmir b. Lüey ile Benî Muhârib b. Fih'r tarafsız kaldı.

Aynı görüşte olan kabileler, kendi aralarında birbirlerini sonuna kadar desteklemek ve yalnız bırakmamak üzere yemin ettiler. Abdümenâfoğulları'nın oluşturduğu topluluğun üyeleri, bir kaba kolunmuş güzel kokulu bir sıvıya ellerini batırarak Kâbe duvarına sürdüler; bundan dolayı onlara "mutayyebîn" (güzel kokular), yaptıkları ittifak ve yemine de "Hilfû'l-mutayyebîn" denildi; aynı kelimenin ism-i fâili olan "mutayyibîn" (güzel koku sürenler) kullanıldığı da görülür. Ahmed b. Hanbel, Hz. Muhammed'in amcalarıyla birlikte bu ittifakın içinde yer aldığını kaydediyorsa da (*Müsned*, I, 190, 193) burada verilen bilgi Hilfû'l-fudûl'a ilgilidir. Esasen Hz. Peygamber o tarihte henüz doğmamıştı. Ayrıca bu antlaşmaların, Hz. Muhammed'in otuz beş yaşında iken katıldığı Kâbe'nin yeniden inşası sırasında yapıldığına dair rivayetler de (İbn Habîb, s. 273-275) doğru değildir.

Abdüddârôğulları ve müttefikleri de birbirlerinden ayrılmamak üzere ant içmişlerdi. Bundan dolayı kendilerine "ahlâf" (yeminliler), yaptıkları ittifaka da "Hilfû'l-ahlâf" denilmiştir. Ayrıca bunlara, kestikleri bir hayvanın kanını bir kaba koyarak ellerini batırıp yalamak suretiyle yemin ettiklerinden dolayı "leakatü'd-dem" (kan yalayıcıları), yaptıkları ittifaka da "Hilfû leakatü'd-dem" adı verilmiştir. Karşılıklı yeminlerden sonra her iki taraftan hangi kabilelerin birbirleriyle savaşacakları belirlendi. Buna göre çarpışacak kabileler Benî Abdümenâf - Benî Sehm, Benî Abdüddâr - Benî Esed, Benî Zühre - Benî Cumah, Benî Teym - Benî Mahzûm ve Benî Hâris b. Fih'r - Benî Adî b. Kâ'b şeklinde seçilmişti. Ancak uzlaşmadan yana olanlar ağır bastı ve hicâbe, livâ, nedve Abdüddârôğulları'nın; sikâye, rifâde ve kyâde Abdümenâfoğulları'nın uhdesinde kalmak üzere taraflar arasında anlaşma sağlandı. Böylece Kureyş kabilesi son anda kanlı bir iç savaştan kurtulmuş oldu. Bu durum, müttefikler arasında fazla bir sürtüşmeye yol açmadan İslâmiyet'in zuhuruna kadar devam etti. Daha sonra kyâde Abdüşems'e, sikâye ve rifâde hizmeti ise zenginliği ve cömertliğinden dolayı Hâşim b. Abdümenâf'a, ondan da oğlu ve Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmutilib'e geçmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "hlf" md.; *Müsned*, I, 190, 193; İbn Hişâm, *es-Sireʿ*, I, 138-140; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 51-52, 189 vd., 273-275; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 17; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 453-455; Şâmî, *Sübûlü'l-hüdâ*, II, 209; L. Caetanî, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, I, 251-253; M. Hüseyin Heykel, *Hazreti Muhammed Mustafa* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1948, s. 85-86; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 58-64; A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des arabes*, Graz 1967, I, 330 vd.; II, 254 vd.; Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, s. 115-116; C. van Arendonk, "Hilf", *IA*, V/1, s. 486-487.

HÜSEYİN ALGÜL

HİLİM

(الحلم)

Akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, beşeri münasebetlerde hoşgörülü, bağışlayıcı ve medenî davranışlar sergilemeyi sağlayan ahlâkî erdem.

Klasik sözlüklerde, büyük ölçüde birbirinin tekrarından ibaret olan ve özellikle edebî-ahlâkî literatürdeki anlam genişliğiyle karşılaştırıldığında yetersiz olduğu anlaşılan tanımlarda hilim (hilm), "sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak" şeklinde açıklanmıştır (*Lisânü'l-ʿArab*, "hlm" md.; *Tâcü'l-arûs*, "hlm" md.). Kelime, İslâm öncesi Arap edebiyatında da "akıl" anlamında kullanılmakta ve çok nâdir kimselerin ulaşabildiği veya önemini takdir ettiği bir meziyet sayılmaktaydı. Bazı kaynaklarda hilmin tanımı yapılırken sefeh ve cehl kavramlarının karşılığı olarak gösterildiği dikkate alınırsa bu kelimelerin anlamlarından hareketle hilmi daha iyi kavramak mümkün olur. İbn Manzûr sefehî, "Hilmin karşıtıdır; kök anlamı hafiflik ve harekettir; cehl (cahilîlik) demektir" şeklinde açıklamıştır (*Lisânü'l-ʿArab*, "sfl" md.). Buradaki cehl kelimesinin ilim veya mârifetin zıddı olmayıp zulüm, serkeşlik, saldırganlık, barbarlık gibi Câhiliye dönemindeki hâkim zihniyetin karakteristik yapısını oluşturan kavramları ifade ettiğini söylemek gerekir. Nitekim o dönemde yazılan şiirler incelendiğinde bu husus açıkça ortaya çıkar (Ebû Temmâm, s. 99, 304; Zevzenî, s. 178).

İslâm'dan önceki dönemin temel ahlâkî karakteri olan insanın gücüyle böbürlenmesi, kendine güvenmesi, otorite tanımaması, keskin bir şeref duygusu vb. hususlar cehl kavramı içinde mütalaa edilen huylardır (Izutsu, *Kur'an'da Allah*

ve İnsan, s. 204; daha geniş bilgi için bk. a.mlf., *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 51-61). Aslında Kur'an'ın müşriklere yönelttiği eleştirilerin temelinde de onlardaki bu cehl ahlâkı vardır. Zira müşriklere sadece akılları yatmadığı için inkâr etmiyorlardı; aynı zamanda onlar gurur, ki-bir, inat ve saldırganlık gibi hoyrat duyguları ve kötü alışkanlıkları yüzünden İslâm'ın getirdiği eşitlik, kardeşlik, merhamet, sabır, tahammül, uzlaşma, barış gibi ilkeleri içlerine sindiremedikleri için inkârcılıkta direniyorlardı. Kur'an'da yer alan "hamiyyetü'l-câhiliyye" (Câhiliye küstahlığı; el-Feth 48/26) tabiri onların bu uzlaşmaz karakterini ifade eder (bk. CÂHİLİYE; CEHÂLET). Buna göre hilme "ağır başlılık, sebat, akıllı ve uygarca davranış" anlamları verilebilir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî hilmi "öfkesine hâkim olmak suretiyle düşünce dengesini koruma" şeklinde tarif etmektedir (*el-İmtâ' ve'l-mü'ânese*, III, 129). Râgib el-İsfahânî de "öfke duygusunun coşkusundan nefsi koruma" biçiminde benzer bir tarif verdikten sonra kelimenin kökünde akıl anlamının bulunmadığını, ancak aklın sonuçlarından olduğu ve akıldan bağımsız düşünülemediği için hilme de akıl dendiğini belirtir. İsfahânî'ye göre hilimden aklın eylem haline dönüşmesi kastedilmektedir. Zira bu erdem ancak bütün organların kötülüklerden korunmasıyla mükemmelleşir (*el-Müfredât*, "hlm" md.; a.mlf., *ez-Zer'â*, s. 342). Seyyid Şerif el-Cürçânî, "öfkenin karması halinde itidal ve sükûneti koruma" şeklindeki kısa tanımıyla hilmin özellikle ahlâkî anlamına işaret etmiştir (*et-Ta'rîfât*, "hilim" md.). Tehânevî'nin tanımı da buna yakındır (*Keşşâf*, I, 381).

Râgib el-İsfahânî, hilmin en uygun karşısının "öfke ve nefretle saldırmak" anlamına gelen *tezemmür* kelimesi olduğunu belirtir. Ancak birçok kaynakta hilmin karşılığı olarak kaydedilen sefeh ve cehlin aksine tezemmürün terim olarak yaygınlık kazandığı söylenemez. Hilim ayrıca *gazab*, *gayz*, *suhf* (zayıflık, âcizlik) gibi kelimelerin zıddı olarak da gösterilmekte veya böyle bir konumda kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de hilim "akıl" mânasında olmak üzere bir âyette çoğul şekliyle (ahlâm) geçmektedir (et-Tûr 52/32). Bunun dışında "hilim sahibi" anlamında hilm kelimesi esmâ-i hüsnâdan biri olarak on bir âyette yer almaktadır. Bunlardan altısı "gafûr" (bütün günahları bağışlayan), üçü "alîm" (çok iyi bilen), biri "gani" (her şeyden müstağnî), biri de "şekûr" (az

iyiliğe çok mükâfat veren) isimleriyle birlikte bulunur (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “hlm” md.). Tefsir ve kelâm kitaplarında esmâ-i hüsnâdan olan halîmin “çok sabırlı, günahkârları cezalandırmakta acele etmeyen” (meselâ bk. Eş'arî, s. 530) veya “kullarının isyanından etkilenmeyen, günahkârlara gazap etmesi kendisini telâşa düşürmeyen, her işi olması gerektiği ölçüde yapan” (İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, “hlm” md.) anlamlarına geldiği belirtilir. İbn Hibbân el-Büstî, bu âyetlere dayanarak hilmin akıldan daha üstün bir erdem olduğunu, çünkü yüce Allah'ın Kur'an'da kendisini akılla değil hilimle nitelendirdiğini ifade eder (*Ravzatü'l-ûkalâ*, s. 209). Bu görüşü Gazzâlî de tekrar etmiştir (*İhyâ*, III, 179). Halîm ayrıca iki âyette Hz. İbrâhim'in (et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75), bir âyette Hz. İshak'ın (es-Sâffât 37/101) sıfatı olarak yer almakta, bir âyette de (Hûd 11/87) düşmanlarının Hz. Şuayb ile alay etmek için onu halîm diye niteledikleri bildirilmektedir (ayrıca bk. HALİM).

Hadislerde hilim kelimesi hem “akıl” hem de “ağır başlılık, yumuşaklık” anlamında geçmektedir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, “hlm” md.). Hz. Peygamber, hemen bütün hadis mecmualarında ve edebî-ahlâkî mahiyetteki antolojik eserlerde yer verilen bir hadisinde Eşec el-Abdî adlı sahâbîyi överken şöyle demiştir: “Sende Allah'ın sevdiği iki haslet vardır; bunlardan biri hilim, diğeri de teennîdir” (Müslim, “İmân”, 25, 26; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 149). İbnü'l-Esîr'e göre bu hadiste ki hilim “akıl”, teennî de “kararlılık, acelelikten sakınma” anlamına gelir (*en-Nihâye*, “hlm” md.). Aynı müellif, Resûl-i Ekrem'in, namazda imam olduğu sırada arkasında duracak kimselerde aradığı şartları ifade eden “ülül-ahlâm ve'n-nühâ” şeklindeki sözünü “zevül-elbâb ve'l-ukûl” olarak açıklamış; bununla da cemaat içinde en bilgili, yetişkin, olgun ve ibadet kültürüne sahip kişileri anlatmak istemiştir. Dârimî'nin naklettiği (“Muqadime”, 29) ve hadîs-i kudî olduğu anlaşılan bir sözde “halîmi bile hayrette bırakan bir fitne”den söz edilmekte olup buradaki hilimden de akıl kastedilmiştir. Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde “Kitâbü'l-Edeb”in ilk babı “el-Hilim ve ahlâku'n-nebî” başlığını taşır. Bu başlık, Resûlullah'ın ahlâkının temelini hilmin oluşturduğunu ima eder. Burada onun hoşgörüsünü, affediciliğini ve sabrını anlatan hadisler yer alır. Ayrıca hadis mecmualarında, İslâm âlimlerince hilmin kapsamında gösteri-

len akıl, basiret, kararlılık, öfkesine hâkim olma, affetme, hoşgörü, sabır, vakar, rıfk gibi ahlâkî erdemlere dair pek çok hadis bulunmaktadır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'indeki bir rivayette geçen (“Hûdûd”, 31) ve Hz. Ömer'in hilâfete kendisinden daha lâyik olduğunu düşündüğü Hz. Ebû Bekir hakkında söylediği, “O benden daha halîmdir” şeklindeki sözde halîm “akıllı, deneyimli, olgun” anlamına gelir. Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'indeki bir rivayete göre (“Fitne”, 35, 36) Amr b. Âs, Bizans toplumunun sosyal çalkantılar karşısındaki akıllı, basiretli ve soğukkanlı tutumunu, “Onlar fitne durumunda insanların en halîmidir” cümlesiyle ifade etmiştir.

Hilim kavramı Kur'an-ı Kerim'de ahlâkî anlamda çok az geçtiği, hadislerde de sıkça kullanılmadığı halde belli başlı İslâmî kaynaklarda Müslümanlığın en temel erdemi veya bu erdemlerden biri olarak zikredilmiştir. Kur'an'da az kullanılması ise çok zor kazanılabilecek ölçüde değerli, yüksek ve ideal bir fazilet olduğu şeklindeki bir sebebe bağlanmıştır. Nitekim belki de ilk defa olmak üzere Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), “Allah Teâlâ peygamberleri bile en az hilim sıfatıyla nitelemiştir” derken bu kavramın Kur'an'da neden az yer almış olduğuna da işaret etmiş bulunmaktadır (Meydânî, I, 211). Meydânî'ye göre Hasan-ı Basrî bu sözünü, hilmin peygamberlerde bile az rastlanabilen çok yüksek bir erdem olduğunu anlatmak istemiştir. Bu görüşe katılan Câhiz de şöyle demektedir: “Yüce Allah sâlih kullarını uzun uzun övdüğü halde onları nâdiren hilimle vasıflandırmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bunun sadece iki yerde (iki peygamber hakkında: et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75; es-Sâffât 37/101) geçtiğini görüyoruz” (Pellat, *Risâle fi'l-hilm*, s. 26). İbn Hibbân el-Büstî de hilmin Kur'an'da az kullanılmasını bu erdemün nefasetine ve kadrinin yüksekliğine delil olarak gösterir (*Ravzatü'l-ûkalâ* ve *nüzhету'l-fuzalâ*, s. 209). Bununla birlikte Toshihiko Izutsu'nun belirttiği gibi Kur'an'da baştan sona kadar hilim ruhu mevcuttur (*Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 204). Zira insanlarla olan ilişkilerde ihsanla, adaletle hareket etme, zulümden kaçınma, şehvet ve ihtiraslarına gem vurma, kibir ve gururdan sakınma hilim ruhunun belirtileridir.

Özellikle Ignaz Goldziher'den itibaren şarkiyatçılar İslâm ahlâkının, dolayısıyla müslümanın karakterini belirleyen temel erdemün tesbitine çalışmışlar ve ni-

hayet bunun hilim olduğu kanaatine varmışlardır. Zira bu araştırmacılara göre Câhiliye döneminde çok az insan bu faziletin kıymetini takdir ederken İslâm dini bunu ahlâkî ve içtimâî alanda bütün müslümanlara yaymayı ve bu suretle onları belli başlı niteliği saldırganlık, barbarlık ve çatışma olan Câhiliye toplumundan farklı kılmayı amaçlamıştır (Pellat, *Risâle fi'l-hilm*, s. 152; Goldziher, s. 207-208). Kur'an ve hadisler yanında Abdullah b. Mukaffa'nın *el-Edebü'l-kebir*'inde, daha sonra İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ağbâr*'ında, Câhiz'in başta *el-Mehâsin ve'l-ezâd*, *el-Beyân ve't-tebyîn* olmak üzere çeşitli eserlerinde ve diğer birçok kaynaktan verilen bilgiler, hilmin pek çok erdemi kapsayan bir İslâm ahlâkî kavramı olduğunu göstermektedir. Bu eserlerde Lokman, Ahnef b. Kays, Muâviye b. Ebû Süfyân, Halife Me'mûn gibi hilimleriyle ün kazanmış simaların “hulemâül-Arab” diye anılması da İslâm ahlâk kültüründe bu fazilete verilen önemi yansıtır (geniş bilgi için bk. Pellat, *Risâle fi'l-hilm*, s. 83-127).

Kaynaklarda hilim biri zihnî, diğeri ahlâkî olmak üzere iki anlamda geçmektedir. Zihnî hilim akıl demektir. Câhiz, “Hilim kelimesi ilmi ve hazmî (ihtiyat, tedbirli olma) içine alan kapsamlı bir isimdir” diyerek ilmi de hilmin içinde göstermiştir (*el-Osmâniyye*, s. 97). Bu anlamdaki hilim ahmaklık, sefahe (beyesizlik) ve cahilliğin karşıtı olarak gösterilir. Buna göre hilim sahibi insanın bir özelliği akıllı ve bilgili olmak, ahmaklıktan, sefaheetten ve cahillikten uzak bulunmaktır. “Onlara bunu akılları mı emrediyor?” meâlindeki âyet (et-Tûr 52/32) dolaylı olarak müslümanlara aklın irşadına uymayı, akıllı davranmayı, ahmak, beyesiz ve cahil olmaktan uzak durmayı gerekli kılmaktadır. Bu âyetin devamındaki, “Yoksa onlar sınırlı tanımayan (tâğî) bir kavim midir?” ifadesinden anlaşıldığına göre hilimde tuğyanın karşıtı olan bir anlam da vardır. Buna göre akıllı insan azgınlık yapmaz, haddi aşmaz, öfkeye kapılıp kendinden geçmez. Böylece Kur'an-ı Kerim'de çok sık tekrar edilen “akıl etme, bilme, tefekkür, tedebbür, itibar, nazar (düşünme)” gibi zihnî faaliyetlerle hilim erdemi arasındaki bağlantı da ortaya çıkmakta, ayrıca İslâm'ın bir hilim dini, yani -kelimenin İslâm'a özgü anlamıyla- akıl ve bilgi dini olduğu anlaşılmaktadır.

Hilmin ahlâkî ve amelî gelişmişliği ifade eden mânasına gelince, İbn Sînâ *'il-*

mü'l-ahlâk adlı risâlesinde (*Tis'u resâ'il*, s. 108) bu anlamdaki hilmin altında şu faziletleri sıralar: Öfkeyi yenme, kerem (cömertlik, onurlu davranış), hoşgörü, af, gönül zenginliği, tahammül, kararlılık, kin gütmeme. Çeşitli kaynaklarda bunlara sabır, sekînet, vakar, ihtiraslara ve diğer bencil duygulara hâkimiyet gibi daha birçok fazilet eklenmektedir. Mâverî'nin hilmi "huyların en yücelerinden" diye nitelenmesi (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 245), Câhiz'in de, "Asıl övgüye değer olan hilimdir ve asıl yerilmesi gereken de cehâlettir; hilim aklın otoritesidir, tutkulara hâkimiyettir" şeklindeki ifadesi (*Resâ'ilü'l-Câhiz*, I, 103) hilmin hem kapsamını hem de önemini belirtir.

Zihnî mânadaki hilimle ahlâkî mânadaki hilim birbiriyle ilgisiz değildir. Zira akıllı, bilgili ve basiretli insan sabırlı, ağır başlı, bağışlayıcı, vakarlı, kararlı, nefsine hâkim, kötülüğü iyilikle karşılayabilen, kıskırtmalara kapılmayan bir ahlâkî karaktere sahip olabilir. İbnü'l-Mukaffa'nın tam ve hakiki hilmi gerçek bir üstünlük ve kuvvet olarak görmesinin de (aş. bk.) bu erdemin akıl-eylem bütünlüğü ile kazanılmış olmasından ileri geldiği düşünülebilir.

İslâmî literatürde hilmin kapsamı içinde gösterilen faziletler hakkında pek çok âyet ve hadis vardır. Gazzâlî *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*'inde (III, 177), bir âyette geçen "rabbânîler olunuz" (Â-i İmrân 3/79) ifadesini "halîm ve bilgili kimseler olunuz" şeklinde yorumlamıştır. İbn Hibbân el-Büstî bu yorumu Hasan-ı Basrî'ye nisbet eder (*Ravzatü'l-'uḳalâ*, s. 101). Gazzâlî'nin aynı yerde verdiği bilgiye göre Atâ b. Ebû Rebâh, "Onlar yeryüzünde hevni ile yürürler" (el-Furkân 25/63) âyetindeki "hevni" kelimesini de "hulemâ" şeklinde açıklamıştır (krş. Taberî, XIX, 22). Buna göre âyetin meâlî şöyledir: "Rahman olan Allah'ın -mümin- kulları yer yüzünde halîm olarak -vakar ve teennî ile- yürürler". Hasan-ı Basrî de bu âyetin devamındaki, "Cahiller onlara sözlü sataşmada bulunduğu, 'Selâm!' derler" ifadesini, "Onlar halîm insanlardır; kendilerine karşı cahilce ve küstahça davrananlara cahillik ve küstahlıkla karşılık vermezler" sözleriyle açıklamıştır. İçlerinde hilim kelimesi geçmemekle birlikte anlamları bakımından hilim erdeminin İslâm ahlâkındaki yerini ve önemini ifade eden yüzlerce âyete örnek olarak şu âyetler zikredilebilir: "Onlar öfkelenedikleri zaman bile affederler" (eş-Şûrâ 42/37); "Her kim sabreder ve ba-

ğışlarsa bilsin ki bu tutum davranışların en soylusu, en olumlusudur" (eş-Şûrâ 42/43); "Güzel bir söz ve bağışlama, arkasından eziyet gelen sadakadan daha hayırlıdır" (el-Bakara 2/263); "Müslümanlar affetsinler, hoşgörlü olsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını istemez misiniz?" (en-Nûr 24/22); "Af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden uzak dur" (el-A'râf 7/199); "Rabbinizin bağışına, takvâ sahipleri için hazırlanmış olduğu, genişliği göklerle yer kadar olan cennete koşun. O takvâ sahipleri ki bollukta da darlıkta da Allah rızası için mallarını harcarlar; öfkelerini yenerler ve insanları affederler. Allah da böyle güzel davranışta bulunanları sever" (Â-i İmrân 3/133-134); "İyilikle kötülük bir değildir. Sen kötülüğü en güzel bir tutumla karşıla. O zaman göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse candan bir dost olmuştur" (Fussilet 41/34). Son âyet, sevginin oluşmasında ve dolayısıyla sosyal barışın sağlanmasında hilim erdeminin rolünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira burada, hilim ruhunu yansıtan en saygın davranışlardan biri olan kötülüğe karşı iyilikle mukabelede bulunma düşmanı bile dost yapan bir güç olarak değerlendirilmiştir. İbnü'l-Mukaffa' hilmin bu gücünü şöyle anlatır: "Sakin sana iftira edene öfke ve intikam duygusuyla karşılık verme. Hilim ve vakar içinde güzel cevap ver. Hiç şüphelen olmasın ki üstünlük ve kuvvet daima halîm olanındır" (*el-Edebü'l-kebir*, s. 45-46).

Hilim sabır, sekînet ve vakardır; öfkeye, ihtiraslara ve diğer bencil duygulara hâkimiyet, ağır başlılık ve yumuşak huy-luluktur; fakat asla güçsüzlük ve onursuzluktan kaynaklanan bir zillet ve acz kabul edilmemelidir. Gazzâlî'nin aktardığı bir söze göre halîm haksızlığa uğrayınca sabreden, gücü yetince de intikam alan kimse değildir; asıl halîm haksızlığa katlanan, gücü yetince de affedebilen kişidir (*İhyâ'*, III, 184). Esasen hilmin, yukarıda işaret edilen âyetlerde "gafûrun halîm, alîmün halîm, ganiyyün halîm" şeklindeki ifadelerle Allah'a nisbet edilmesi de bunu gösterir. Zira Allah hem bağışlama gücüne sahip, bilgili ve müstağni hem de halîmdir. Şu halde Kur'ânî anlamda hilim bilgisizlik, basiretsizlik, ahmaklık veya âcizlik sebebiyle sabırlı, tahammüllü, ağır başlı olmayı ifade etmez; aksine insanın akıl, zekâ, bilgi, tecrübe gibi zihnî yeteneklere, bedenî ve malî imkân-lara sahip olması yanında sabır, af, hoşgörü, nefse hâkimiyet, öfkeyi yenme, tah-

riklere kapılmama, teennî ve vakar gibi amelî erdemleri şahsında birleştirmesiyle ulaşılan bir kişilik yapısıdır. Hz. Peygamber'e de zengin kimselerin hilmini takdir eden bir söz isnat edilmiştir (*a.g.e.*, III, 178). Yine ona nisbet edilen bir rivayette, "Eğer hasmından daha güçlü isen onu bağışlayarak güçlü olmanın şükrünü öde" denilmektedir (*Mâverî*, s. 245). Hz. Ömer'e atfedilen bir sözde de Allah nezdinde devlet başkanının hilminden, rıfkandan ve yumuşaklığından daha değerli bir erdem bulunmadığı belirtilir (Pellat, *Risâle fi'l-hilm*, s. 39-40). Bu son rivayetler, sıhatleri kesin olmamakla birlikte İslâmî kaynakların hilme bakışını yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Tâbiî döneminin İran asıllı şairlerinden Sâlim b. Vâbisa'nın, "Hilmin bir türü vardır ki zillettir, onu sen de bilirsin; asıl fazilet kudretten doğan hilimdir" (Ebû Temmâm, s. 190) anlamındaki beyti, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in, "Hilmin ilimle, affin kudretle birleşmesi sonucunda ulaşılan faziletten daha üstün bir fazilet yoktur" (*Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 175) sözü ve özellikle Câhiz'in hilmi "sahîf" (zayıf, âciz) kelimesinin karşıtı olarak kullanması (*el-'Osmâniyye*, s. 193), hilmin cahillik ve güçsüzlükten kaynaklanan bir fazilet olmadığını gösterir. İbn Hazm da ancak muktedir olduğu halde sabır ve hoşgörüyle davrananların halîm sayılabileceğini ifade eder (*el-Ahlâk ve's-siyer*, s. 27); ayrıca yaptığı kötülüğün dolaylı üzüntü duyup özür dileme olgunluğunu göstermeyenlere katlanmanın hilim değil zillet olduğunu ileri sürer. İbn Ebû Şihâb ed-Dabbî'nin, "Eğer hilmin cehline galip gelmezse düşmanlarının sürekli olarak artan saldırı ve tehdidi altında bulunursun" (Ebû Temmâm, s. 201) anlamındaki beytinde de görüldüğü gibi İslâmî literatürde hilim ihtiyatlı ve akıllıca davranışı ifade eden bir konumda kullanılmaktadır. Mâverî'nin naklettiği bir özdeyişte (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 247) bu yaklaşım, "Hilim sıkıntılara karşı bir perdedir" şeklinde özetlenmiştir. İbn Hazm da hilmin düşmanlarla kaynaşmak değil onlarla tedbiri elden bırakmadan barışçı ilişkileri sürdürmek olduğunu belirtir (*el-Ahlâk ve's-siyer*, s. 80).

Kur'an ahlâkını en iyi kavrayan ve yaşayanlardan biri olarak tanınan Hasan-ı Basrî'ye isnat edilen (*Gazzâlî*, III, 166) ve hilmin kapsadığı başlıca faziletleri vurgulayan şu sözleri Kur'an ve Peygamber ahlâkının bir özeti saymak mümkündür:

"Müslüman dininde güçlü, kararlı ve yumuşak olan kişidir; imanı sağlam, bilgili ve halîm, zeki ve merhametlidir; hem haklı hem bağışlayıcı, hem zengin hem tutumludur; hasta olduğunda tahammüllü, güçlü ve iyilik severdir; arkadaşlığın ve dostluğun sıkıntılarını katlanır, zorluklara sabreder; öfkesine mağlûp olmaz, gurur ve kibre kapılmaz, ihtiraslarına yenilmez; midesi yüzünden şerefsizlik yapmaz; hırsı yüzünden küçülmez; basit hedeflerle yetinmez; mazluma yardım eder, zayıfa acır; cimrilik yapmaz, israf etmez; kendisine kötülük edeni bağışlar, cahilli hoş görür; nefsi sıkıntıda olsa da herkes kendisiniinden faydalanır".

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hlm" md.; a.mlf., *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'*-şerî'a (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 342-344; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "hlm" md.; *et-Ta'rîfât*, "hîlim" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hlm", "sfh" md.leri; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 381; *Tâcü'l-'arûs*, "hlm" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hlm" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hlm" md.; Dârimî, "Mu-kaddime", 29; Buhârî, "Hüdûd", 31; Müslim, "İmân", 25, 26, "Fiten", 35, 36; Ebû Dâvûd, "Edeb", I, 149; Taberî, *Câmî'u'l-beyân* (Bulak), XIX, 22; İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü'l-kebir*; Beyrut, ts. (Dârü'l-Cil), s. 7, 43, 45-46, 55, 83, 113, 157; Ebû Temmâm, *el-Hamâse*, Bombay 1882, s. 99, 190, 201, 304; Câhiz, *el-'Osmâniyye* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1374/1955, s. 97, 193; a.mlf., *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 175; a.mlf., *Resâ'ilü'l-Câhiz* (nşr. Ali Abdülemir Mühennâ), Beyrut 1988, I, 103; İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr* (Tavil), I, 396-407, 449-450; İbn Hibbân, *Ravzatü'l-'ukalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1393/1973, s. 101, 208-215; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 530; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mü'ânesse* (nşr. Ahmed Emin - Ahmed ez-Zeyn), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-Asriyye), III, 129; İbn Sinâ, *Tis'u resâ'il*, İstanbul 1298, s. 108; Mâverîdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-din*, Beyrut 1978, s. 244-252; İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-siyer*; Beyrut 1405/1985, s. 27, 80; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 166, 176-179, 184; Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Mektebetü Dâri'l-beyân), s. 33, 160, 178; Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (Abdülhamîd), I, 37-39, 211; M. Gaudefroy-Demombynes, *Mahomet*, Paris 1957, s. 230; Ch. Pellât, *Risâle fi'l-hilm*, Beyrut 1973; a.mlf., "Hilm", *El'* (Fr.), III, 403-404; I. Goldziher, *Muslims Studies*, New York 1977, s. 202-208; T. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara 1975, s. 203-207; a.mlf., *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* (trc. Selâhattin Ayaz), İstanbul, ts. (Pinar Yayınları), s. 51-61.

MUSTAFA ÇAĞRICI

HİLKAT

(bk. YARATMA).

HILL, Donald Routledge (1922-1994)

İslâm teknoloji tarihi sahasındaki araştırmalarıyla tanınan İngiliz mühendisi.

6 Ağustos 1922'de Londra'da doğdu. 1941-1946 yılları arasında The Royal Engineers bünyesinde teğmen olarak Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İtalya'da bulundu. 1949'da Londra Üniversitesi'nden mühendislik diploması aldı ve İraq Petroleum Company hesabına Lübnan, Suriye ve Karar'da proje mühendisliği yaptı. Ardından İngiltere'ye döndü ve 1955'ten emekli olduğu 1984 yılına kadar büyük petrokimya şirketlerinde önemli görevler üstlendi.

İslâm kültürüyle tanışmadan önce Fransızca, Almanca, İspanyolca ve İtalyanca bilen Hill, Ortadoğu'da bulunduğu sırada bunlara konuşulan Arapça'yı da ekleme fırsatı buldu. Daha sonra klasik Arapça'nın inceliklerini öğrenip mühendislik mesleğinin yanı sıra İslâm tarihiyle ilgilenmeye başladı ve Durham Üniversitesi'nden yüksek lisans (1964), Londra Üniversitesi'nden doktora derecesi (1970) aldı; doktora tezi, İslâm fetihlerinin ilk döneminde teknik malzemeler açısından savarlarda nasıl sonuç alındığı hakkında idi. Özellikle Araplar'ın kuşatma araç-gereçlerinin yetersizliğini fark ederek dikkatini mançıcılara çevirdi. Bu amaçla Kaliforniya Üniversitesi'nde bir Ortaçağ teknolojisi uzmanı olan Lynn White Jr. ile temas kurdu ve onun sayesinde Cezerî'nin mekanik (hiyel) ilmiyle ilgili ünlü risâlesini tanıdı (bk. CEZERÎ, İsmâil b. Rezzâz). Bu risâlenin ilmi neşriyle 1974'te The American Society for the History of Technology Dexter ödülünü kazandı ve arkasından Benî Mûsâ'nın *Kitâbü'l-Hiyel*'ini İngilizce'ye tercüme ederek ilim âlemine tanıttı; daha sonra da Ortaçağ'da su saatleri üzerine yazılmış Arapça eserleri ele aldı. UNESCO'nun, hicretin XV. asrı münasebetiyle İslâm teknoloji tarihi hakkında bir kitap yayımlama girişimi çerçevesinde Ahmed Yûsuf el-Hassan ile birlikte bu alandaki ilk kapsamlı eser olan *Islamic Technology: An Illustrated History*'yi hazırladı (1986). Bir süre sonra da Edinburgh Üniversitesi'nin isteğiyle son müstakil eserini teşkil eden *Islamic Science and Technology*'yi (1993) kaleme aldı. İlmî hayatı boyunca Londra'daki School of Oriental and African Studies (SOAS) kurumuyla yakın ilişki içerisinde bulunmakla birlikte daima herhangi bir

enstitüye bağlı olmaksızın çalışan Hill, İslâm teknoloji tarihi üzerine ortaya koyduğu yedi kitap ve otuz beşe yakın makaleyle Carra de Vaux ve Eilhard Wiedemann gibi şarkiyatçıların başlattığı çalışmalara ciddi katkılar sağladı. Hill 30 Mayıs 1994'te öldü.

Eserleri. 1. *The Termination of Hostilities in the Early Arab Conquests* (London 1971; doktora tezi). 2. *The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices by Ibn al-Razzâz al-Jazarî* (Dordrecht 1974; İslâmâbâd 1989). Cezerî'nin *Kitâb fi mâ'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyeye* adlı mekanik aletlere dair eserinin İngilizce tercüme ve notlar ilâvesiyle açıklamasıdır. 3. *On the Construction of Water-Clocks* (London 1976). Su saatleri konusundaki ilk eseridir. 4. *The Book of Ingenious Devices by the Banû Mûsâ ibn Shâkir* (Dordrecht 1979; İslâmâbâd 1989). Benî Mûsâ diye tanınan ünlü matematikçi ve mühendis kardeşlerin yazdığı *Kitâbü'l-Hiyel* adlı eserin İngilizce tercümesi ve notlarla açıklamasıdır. 5. *Arabic Water Clocks: es-Sâ'âtü'l-mâ'iyetü'l-'Arabiyye* (Aleppo / Halep 1981). Su saatleriyle ilgili olarak Archimedes'e nisbet edilen bir eserle İbn Hâlef el-Murâdî, Hâzinî, Ridvân es-Sââtî ve İbn Rezzâz el-Cezerî'nin bu konuya dair eserlerinin tahlilidir. 6. *A History of Engineering in Classical and Medieval Times* (London 1984). Ortaçağ'ın sonuna kadarki genel mühendislik tarihidir. 7. *Islamic Technology: An Illustrated History* (Ahmed Yûsuf el-Hassan ile birlikte; Cambridge [Paris 1986, 1988]. Fransızca çevirisi: *Sciences et techniques en Islam: Une histoire illustrée* [trc. Hachem el-Husseini], Paris 1991). İslâm dünyasındaki makine, inşaat, gemi, savaş, kimya, dokuma, kâğıt, deri, ziraat, gıda, metalürji ve el sanatları teknikleriyle ilgili konuların resim ve çizimlerin de yardımıyla açıklamasıdır. 8. *Islamic Science and Engineering* (Edinburgh 1993). İslâm bilim ve mühendisliğine dair son kitabıdır (eserlerinin tam listesi için bk. King, V, 299-302).

BİBLİYOGRAFYA :

Donald R. Hill, *Arabic Water Clocks: es-Sâ'âtü'l-mâ'iyetü'l-'Arabiyye*, Aleppo 1981, s. 2-3; a.mlf. - Ahmad Y. al-Hassan, *Islamic Technology: An Illustrated History*, Cambridge-Paris 1988, Önsöz, ayrıca bk. tür.yer.; D. A. King, "In Memoriam: Donald Routledge Hill (1922-1994)", *Arabic Sciences and Philosophy*, Cambridge 1995, V, 297-392; Sadettin Ökten, "Cezerî, İsmâil b. Rezzâz", *DİA*, VII, 505.

İLHAN KUTLUVER